XVI ASR BUXORO SAVDO INSHOOTLARI VA HUNARMANDCHILIK: BINO TURINING MAHSULOTGA BOG‘LIQLIGI

M.Qarshiboyeva
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
“Psixologiya va pedagogika” kafedrasi magistranti

Annotatsiya: Maqolada XVI asr Buxoro savdo inshootlari hunarmandchilik bilan bog‘liqligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Toq, tim va timcha turlarining tarkibiy farqi sotiladigan mahsulot qiymati bilan izohlanadi. Timi Abdullaxon misolida binoning yopiq shakli ipak matoning qimmatidan kelib chiqqani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Buxoro, shayboniylar, me’morchilik, savdo inshooti, toq, tim, timcha, Toqi Zargaron, Timi Abdullaxon, hunarmandchilik, amaliy san’at.

Buxoroning o‘rta asr me’moriy merosi o‘rganilganda asosiy e’tibor odatda diniy va ma’rifiy inshootlarga qaratiladi. Savdo hamda jamoat binolari uzoq vaqt chetda qoldi, holbuki aynan ular davr me’morchiligining amaliy yo‘nalishini eng to‘liq ochib beradi. Sabab oddiy, ya’ni masjid yoki madrasa qurish diniy burch va nufuz masalasi bo‘lgan bo‘lsa, tim yoki karvonsaroy qurish bevosita xo‘jalik hisobiga tayangan va shu bois o‘zini oqlashi shart edi **[Юсупова М. А: 105]**.

Bu holat savdo binolarini o‘rganishda alohida imkoniyat yaratadi. Ularning tarhi, o‘lchami va yopiqlik darajasi bezak yoki an’anadan emas, balki ichida sotiladigan mahsulotdan kelib chiqqan. Demak bino turi bilan hunarmandchilik mahsuloti o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjud va uni aniqlash mumkin. Quyida shu bog‘liqlik Buxoro misolida ko‘rib chiqiladi.

Shaharda savdoning ulushi juda katta edi. 1558-yil oxirida Buxoroda bo‘lgan ingliz elchisi A. Jenkinson shahar hududining uchdan bir qismi savdogarlarga tegishli bo‘lganini, shahar uch qismga bo‘linganini hamda har bir hunar o‘z mahallasi va o‘z bozoriga ega ekanini qayd etadi **[Дженкинсон А: 178]**. Abdullaxon II davrida hudud yana kengaytirilib, toqlar, timlar, chorsular, karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari va do‘konlar paydo bo‘ldi **[Мукминова Р. Г: 52]**. Bu ro‘yxatdagi har bir atama alohida bino turini bildiradi va ularni farqlash zarur.

Toq ko‘chalar kesishgan joyda qurilgan, usti gumbaz bilan yopilgan savdo o‘tish joyidir. Uning o‘ziga xosligi shundaki, bino ko‘chani to‘sib qo‘ymaydi, ya’ni kunduzi u savdo maydoni, kechasi do‘konlar yopilgach oddiy o‘tish yo‘lagiga aylanadi. Bunday inshootlar sof amaliy vazifa bajargan va boy bezakdan mahrum bo‘lgan, ularning badiiy ta’siri esa ko‘p gumbazli yopmaning ochiq qoldirilgan qurilmasidan kelib chiqadi **[Юсупова М. А: 105]**.

Buxoroda bunday inshootlarning oltitasi ma’lum, uchtasi bugungacha saqlangan. Toqi Zargaron ularning eng erta va eng kattasi bo‘lib, XV asrda, ya’ni hali temuriylar davrida qurilgan. Zargarlik buyumlari savdosiga mo‘ljallangan bu bino qadimiy shahriston chorrahasida joylashgan, tarhi chorsi, o‘qlari bo‘ylab to‘rtta peshtoq to‘rtta ko‘chaga qaratilgan. Markaziy qismini sakkizta o‘zaro kesishgan toq vositasida ko‘pburchakli ustuvor ustiga ko‘tarilgan ulkan gumbaz tashkil etadi. Jami bino o‘ttiz olti do‘kon va ustaxonani sig‘dirgan **[Аҳмедов М. Қ.: 63]**.

Toqi Sarrafon saqlanganlarining eng kichigi bo‘lib, obvod yo‘lagiga ega emas. Zalning to‘rtta kesilgan burchagidan biriga guzar masjidi, ikkinchisiga hammomga kirish yo‘li, qolgan ikkitasiga esa sarroflar joylari tutashadi. Masjid kirishidagi bitikda qurilish 1534-1535 yillarda tugallangani qayd etilgan **[Аҳмедов М. Қ.: 64]**. Toqi Telpak Furushon esa besh ko‘cha chorrahasi ustida turadi va aynan shu holat uning me’moriy yechimini belgilagan, ya’ni markaziy gumbaz olti poyaga o‘rnatilgan, shimoliy yo‘lagida esa bir necha xil yopma qurilmasi qo‘llangan.

Uch inshootning nomi hunar nomidan olingani alohida diqqatga sazovor. Zargaron zargarlar, Sarrafon sarroflar, Telpak Furushon telpak sotuvchilar bozorini bildiradi. Yo‘qolgan uchtasi ham shunday nomlangan, ya’ni Dunbafurushon, Anarfurushon va Tirgaron **[Юсупова М. А: 105]**. Manbalarda temirchilik chorsusi ham qayd etilgan **[Ҳофиз Таниш ал-Бухорий: 27]**. Demak bino turi shahar tarhida o‘z o‘rnini hunar orqali topgan va me’moriy obyekt hunarmandchilik tarmog‘ining tuguni sifatida shakllangan.

Tim toqdan tubdan farq qiladi. Toqda kechasi do‘konlar yopilgach binoni kesib o‘tgan ko‘chalar ochiq qolgan bo‘lsa, tim yopiq imorat sifatida ishlagan, ya’ni u savdo ko‘chasining bir qismi emas, mustaqil bino bo‘lib, unga faqat maxsus kirish orqali kirilgan. Buxorodagi yagona saqlangan maxsus yopiq bozor Timi Abdullaxondir. Uni Abdullaxon II 1577-1578 yillarda bosh savdo ko‘chasida maxsus ipak matolari savdosi uchun qurdirgan, binoda oltita ravoqli kirish bo‘lgan va ichida jami ellik besh savdo ravog‘i joylashgan **[Аҳмедов М. Қ.: 64]**.

Aynan ipak savdosi uchun yopiq bino qurilishi tasodifiy emas. Ipak mato Buxoro tashqi savdosining asosiy tovari bo‘lgan va uning bir toyi bir necha oilaning yillik daromadiga teng kelgan. Ochiq rastada bunday tovarni saqlash ham, sotish ham xavfli edi. Shu sababli tim binosi bir vaqtning o‘zida savdo joyi, ombor va qo‘riqlanadigan xazina vazifasini bajargan, kechasi yopilishi hamda yagona nazorat qilinadigan kirish tizimi shundan kelib chiqadi. Bu misolda me’moriy yechim bevosita mahsulot qiymatidan kelib chiqqani yaqqol ko‘rinadi.

Timi Kalon yonida XVI asr oxirida Chaharsuki Darun barpo etilgan bo‘lib, unda o‘ttizga yaqin do‘kon bo‘lgan, shundan to‘rttasi etik, to‘rttasi gilam savdosiga ajratilgan edi **[Мукминова Р. Г.: 33]**. Bu kichikroq shakl bo‘lib, Samarqandda bunday inshootlar timcha deb atalgan. Shu tariqa savdo binolarining aniq darajalanishi ko‘rinadi, ya’ni eng yirigi va eng ochig‘i toq yoki chorsu, o‘rtachasi va yopig‘i tim, eng kichigi esa timcha. Ularning har biri muayyan tovar turiga va muayyan savdo ko‘lamiga moslashgan.

Bunday tartib zamondoshlar e’tiborini ham tortgan. Bobur Samarqandning bir xususiyatini alohida qayd etadi, ya’ni har bir hunar uchun alohida bozor ajratilgan va ular bir-biri bilan aralashmaydi **[Бабурнаме: 61]**. Samarqand vaqfnomalarida shahar hududida paxta titish, bo‘yoqxona, taqachilik, tokarlik, kulolchilik, shamchilik va boshqa saksonu ikki xil do‘kon tilga olinadi **[Мукминова Р. Г.: 30]**. Demak hunarga qarab ixtisoslashish butun Movarounnahr shaharlariga xos tamoyil bo‘lgan.

Savdo binolarining sanalari masalasida ehtiyotkorlik talab etiladi. Uzoq vaqt barcha toqlar buxorolik shoir Mushfiqiy bitgan tarixga tayanib bir vaqtda, 1586-1587 yillarda qurilgan deb hisoblanardi. Aslida har birining o‘z sanasi bor, chunonchi Toqi Zargaron XV asrga oid, Toqi Sarrafon 1534-1535 yillarda tugallangan. Bir shoirning tarixlari asosida barcha savdo gumbazlarini bir sanaga bog‘lash noto‘g‘ri bo‘lgani kabi, ularni butunlay rad etish ham asossiz, ya’ni har bir tarix aniq bino uchun alohida tekshirilishi lozim.

XVI asr Buxoro savdo inshootlarini o‘rganish natijasida bino turining tanlanishi bezak yoki an’anaga emas, sotiladigan mahsulotning qiymati va xususiyatiga bog‘liq bo‘lgan. Ochiq toq kundalik va nisbatan arzon tovar uchun, yopiq tim esa qimmatbaho ipak mato uchun mo‘ljallangan, timcha esa bir necha do‘konni birlashtirgan kichik shakl vazifasini bajargan. Timi Abdullaxonning yopiq tuzilishi, yagona nazorat qilinadigan kirishi va ombor vazifasini bajarishi bevosita ipak matoning qimmatidan kelib chiqadi.

Savdo inshootlarini faqat me’moriy shakl va qurilmaviy yechim nuqtayi nazaridan o‘rganish yetarli emas. Bino nomi hunarni, tarhi esa tovar turini saqlab qolgan, shu bois ularni talqin qilishda hunarmandchilik va amaliy san’at tarixiga oid ma’lumotlar bevosita jalb etilishi lozim. Yozma manbalar, vaqfnomalar va sayohatnomalar esa binoning qaysi hunarga xizmat qilganini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abbasova-Yusupova M. The Bukharan School of Architecture in the 15th–17th Centuries. – Samarkand: IICAS, 2022. – 264 p.

2. Аҳмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – 200 б.

3. Бабурнаме. Записки Бабура / Пер. М. Салье. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. – 529 с.

4. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию в 1558–1560 гг. // Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. / Пер. с англ. Ю. В. Готье. – Ленинград: ОГИЗ, 1932. – С. 167–192.

5. Мукминова Р. Г. Бухара – столица ханства, город купцов и искусных мастеров // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1997. – № 9-10-11. – С. 51–56.

6. Мукминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакфнаме». – Ташкент: Наука, 1966. – 355 с.

7. Мукминова Р. Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. – Ташкент: Фан, 1976. – 234 с.

8. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома («Шарафномайи шоҳий»). Биринчи китоб / Форс тилидан С. Мирзаев тарж. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 480 б.

9. Юсупова М. А. Эволюция зодчества Бухары XVI – начала XVII века // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1997. – № 9-10-11. – С. 97–108.